

ΠΑΓΩΜΕΝΟΣ ΧΡΟΝΟΣ ΣΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟΒΑΡΕΘΟ ΤΗΣ ΑΝΔΡΙΤΣΑΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

01

Άποψη του μεγάλου
κεντρικού χώρου
του σπηλαίου. Επίπεδο 1.

Λίνα Κορμαζοπούλου
Αρχαιολόγος

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΕΥΡΗΜΑΤΟΣ - ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Το σπλαιοβάραθρο της Ανδρίτσας, στο νοτιοδυτικό τμήμα του νομού Αργολίδας, έγινε γνωστό στους επιστήμονες στις αρχές του 2004. Η εξερεύνηση του άγνωστου μέχρι πρόσφατα χώρου έφερε στο φως ένα σπάνιο εύρημα πρωτοβυζαντινών χρόνων που αποτυπώνει με δραματικό τρόπο τις συνθήκες ανασφάλειας της εποχής και του ταραγμένου περάσματος από την Ύστερη Αρχαιότητα στον Πρώιμο Μεσαίωνα: Στο δάπεδο του σπλαιού υπήρχαν διάσπαρτα ανθρώπινα σκελετικά λείψανα σε μικρές ή μεγαλύτερες ομάδες και σε άμεση συνάφεια με πλήθος αντικειμένων — ακέραια πήλινα αγγεία και λυχνάρια, μετάλλια αντικείμενα προσωπικής και καθημερινής χρήσης και πολυάριθμα νομίσματα. Το σύνολο διατηρήθηκε επί δεκατέσσερις αιώνες επιφανειακά στο δάπεδο του σπλαιού, ανέπαφο από μεταγενέστερη ανθρώπινη επέμβαση¹.

Το σπλαιοβάραθρο βρίσκεται στις δυτικές υπώρειες του όρους Ζάβιτσα, ανάμεσα στους οικισμούς Βελανιδιά και Ανδρίτσα της Δημοτικής Ενότητας Λέρνας, σε μια ομαλή πλαγιά που εσποττεύει την κοιλάδα της Ποταμιάς, πέρασμα που διασχίζει από ανατολικά προς δυτικά τη νότια Αργολίδα και κατευθύνεται προς την Αρκαδία.

Την πρόσβαση στον χώρο εξασφαλίζει ένας σχεδόν κάθετος αγωγός βάθους περίπου 14 μ. που καταλήγει στην κορυφή ενός κώνου φερτών υλικών ύψους αρκετών μέτρων. Στη βάση του κώνου ανοίγεται ο μεγάλος υπόγειος χώρος που αποτελεί το καθαυτό σπήλαιο. Μορφολογικά το σπλαιοβάραθρο αποτελείται από έναν ενιαίο θάλαμο που διαθέτει αξιόλογο λιθωματικό διάκοσμο και χαρακτηρίζεται από εκτεταμένες κατακρημνίσεις που είχαν ως αποτέλεσμα τον κατακερματισμό του χώρου σε διαφορετικά επίπεδα και επιμέρους διαμερίσματα με ανωμαλίες και χάσματα.

Τα κατάλοιπα της ανθρώπινης παρουσίας διατηρούνταν κυρίως επιφανειακά σε τέσσερα επίπεδα χρήσης που διέφεραν υψομετρικά και ήταν φυσικά οριοθετημένα από τον λιθωματικό διάκοσμο. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση παρατηρήθηκε στους πιο ομαλούς, ανοιχτούς και εύκολα προσβάσιμους χώρους (επίπεδα 1, 2 και 4). Τις συγκεντρώσεις ανθρώπινων καταλοίπων όριζαν αγγεία μεγάλου και μεσαίου μεγέθους, ενώ ανάμεσά τους βρίσκονταν διάσπαρτα τα μικρότερα αγγεία και τα λυχνάρια. Τα μικρά μετάλλια ευρήματα και νομίσματα αποτελούσαν προσωπικά αντικείμενα ανακατεμένα με τα οστά. Διαφοροποιείται το επίπεδο 3, μια δυσπρόσιτη περιοχή στις βαθύτερες παρυφές του σπλαιού, όπου τα ανθρώπινα κατάλοιπα εντοπίζονταν σε στενά πλατώματα μεταξύ κατακρημνίσεων, συνοδευόμενα από λιγοστά μικρά αγγεία, μερικά λυχνάρια, προσωπικά μικροαντικείμενα, νομίσματα, έναν σταυρό λιτανείας και τρεις χάλκινες κανάτες.

Το ανθρωπολογικό υλικό αποτελούσαν σκελετοί και διάσπαρτα οστά κατανεμημένα σε 15 σκελετικές ομάδες, τα οποία στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν σε κατάσταση αποσάθρωσης ή διαταραγμένα από φυσικά αίτια. Ο ελάχιστος αριθμός ατόμων, που αρχικά υπολογιζόταν σε 34, πρέπει να υπερβαίνει τα 50. Πρόκειται για νεαρά άτομα, νήπια, παιδιά, εφήβους, προεφήβους και νεαρούς ενήλικες με καλή κατάσταση υγείας, χωρίς ίχνη κοινωνικής παθολογίας (επίδραση κοινωνικών και εργασιακών συνθηκών στην υγεία), που απο-

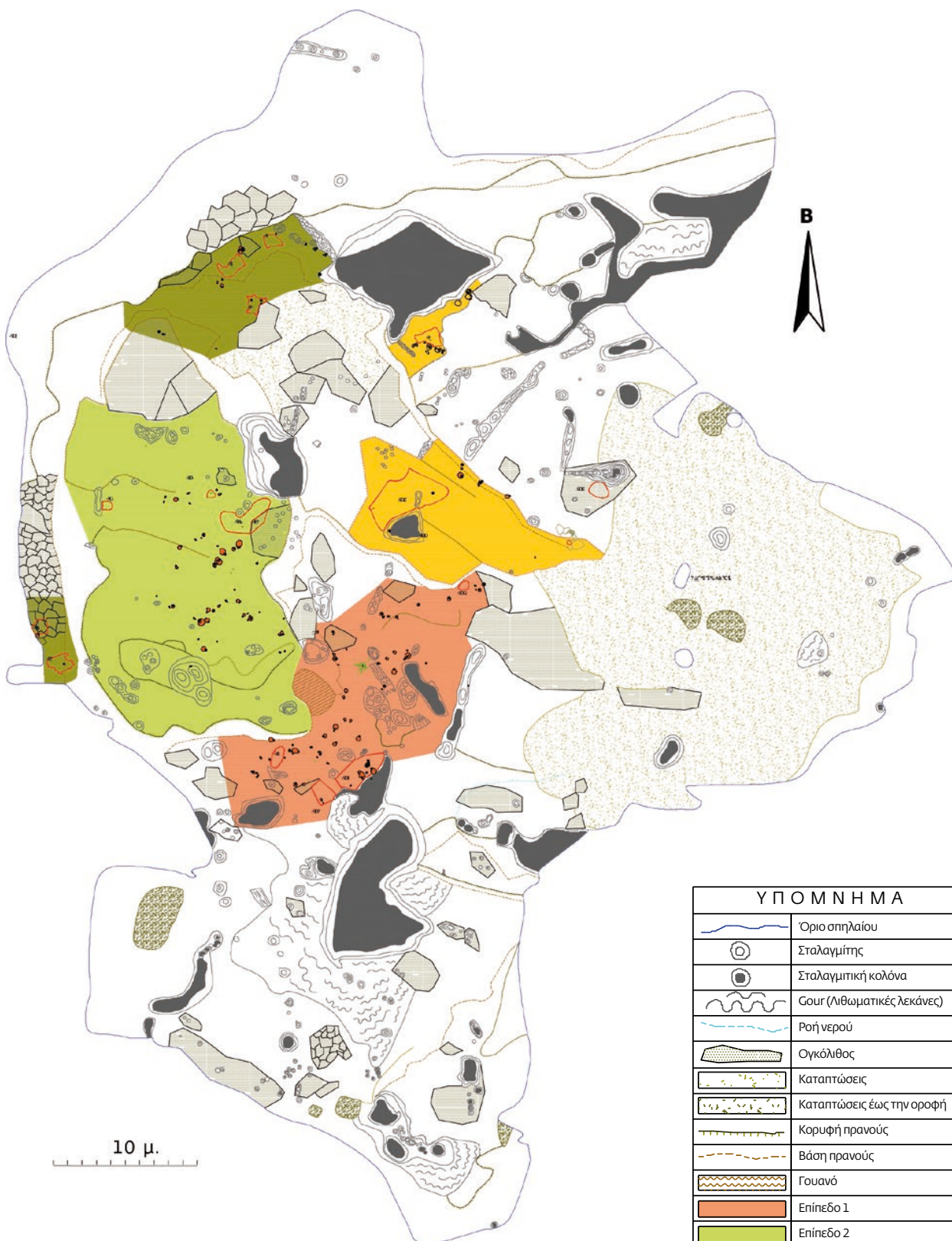
τελούσαν ένα βιολογικά ομοιογενές σύνολο συγγενών ατόμων με προέλευση από την ευρύτερη περιοχή. Η εγκατάσταση στον χώρο έγινε πιθανότατα κατά συγγενικές/οικογενειακές ομάδες, πράγμα που διαφαίνεται στη χωροταξική οργάνωση του σπλαιού και στην τοποθέτηση των αντικειμένων. Από τον τρόπο εναπόθεσης των οστών φαίνεται ότι τα άτομα αυτά πέθαναν είτε στη στάση που βρέθηκαν —συνήθως ύπτια με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος ή συνεσταλμένη— είτε μετατοπίστηκαν αμέσως μετά. Δεν διακρίνονται ίχνη ταφικής πρακτικής και η αιτία θανάτου ερευνάται².

Επιφανειακά στο δάπεδο του σπλαιού διατηρούνταν και τα περισσότερα από τα 119 πήλινα αγγεία και τα 63 λυχνάρια, τα περισσότερα ακέραια, αλλά και αρκετά μεγάλος αριθμός μετάλλινων αντικειμένων και νομισμάτων. Το υπόλοιπο αρχαιολογικό και ανθρωπολογικό υλικό εντοπίστηκε ανασκαφικά στις χαλαρές επιχώσεις, πάχους λίγων μόλις εκατοστών, που είχαν σχηματιστεί πάνω στο φυσικό δάπεδο.

Σύμφωνα με την επιτόπια εικόνα του ευρήματος έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι το σπήλαιο επιλέχθηκε ως προσωρινός τόπος καταφυγής των κατοίκων γειτονικού οικισμού —πιθανότατα από την κοιλάδα της Ποταμιάς— και στη συνέχεια για αδιευκρίνιστους λόγους έγινε τόπος εγκλωβισμού και θανάτου. Με βάση τη νομισματική μαρτυρία, χρονικό όριο μετά το οποίο μπορεί να τοποθετηθεί το γεγονός είναι η βασιλεία του αυτοκράτορα Τιβερίου-Κωνσταντίνου (578–582), που μαρτυρείται από την εύρεση ενός χρυσού νομίσματος (σόλιδου).

Ως προς το ιστορικό πλαίσιο του ευρήματος ελάχιστες γραπτές πηγές πληροφορούν για τη γεωγραφική ενότητα της Αργολιδοκορινθίας της εποχής του τέλους του 6ου–αρχών 7ου και μέχρι τον 9ο αιώνα, εικόνα που συμπληρώνει σταδιακά η αρχαιολογική έρευνα. Η Ύστερορωμαϊκή/Πρωτοβυζαντινή περίοδος αποτελεί εποχή μεγάλων προκλήσεων και χαρακτηρίζεται από σύνθετες διεργασίες που, από τον 4ο αιώνα μέχρι περίπου τα μέσα του 7ου αιώνα, σταδιακά μεταβάλλουν τον τρόπο ζωής της ρωμαϊκής αρχαιότητας, σε πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο. Παράλληλα η περίοδος συμπίπτει χρονικά με μια σειρά φυσικών καταστροφών καθώς και με τα κύματα της επιδημίας πανώλης, που επηρέασαν μακροπρόθεσμα τη δημογραφική εξέλιξη. Από το β' μισό του 6ου και τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα και εξής οι αρχαίες πόλεις και οι οικισμοί της Πελοποννήσου εισέρχονται σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από δημογραφική και οικονομική συρρίκνωση ή και εγκατάλειψη στο πλαίσιο της γενικότερης ανασφάλειας. Παρατηρείται αποθησαυρισμός χρημάτων και η κοινωνία προσαρμόζεται σε απλούστερο τρόπο ζωής με κλειστή αγροτική οικονομία. Οι πόλεις Άργος και Κόρινθος διατηρούνται με σημαντικές διαφοροποιήσεις στον αστικό τους ιστό, χωρίς ωστόσο να χάνεται η οικονομική δραστηριότητα³. Παρά και τις μαρτυρούμενες αβαροσλαβικές επιδρομές από τα τέλη του 6ου αιώνα και εξής, επιβιώνουν σε χαμηλούς ρυθμούς και μετά τον 7ο αιώνα.

Εντονη δραστηριότητα παρατηρείται στην ύπαιθρο από τον 4ο μέχρι τον 7ο αιώνα, στα παράλια και την ενδοχώρα, όπου, όπως αποκαλύπτει η αρχαιολογική έρευνα, ένα δίκτυο εγκαταστάσεων, λιμανιών, οικισμών, αγροτικών και αγρεπαύλεων παράγει, συσχευάζει και διακινεί την αγροτική παραγωγή. Ο αγροτικός πληθυσμός πρέπει να ζούσε στις αγροικίες ή συ-

02
 Οριζοντιογραφία του σπηλαίου
 Ανδρίτσας. Κάθε επίπεδο
 αποδίδεται με διαφορετικό χρώμα.
 Τοπογραφική αποτύπωση:
 Θεόδωρος Χατζηθεοδώρου,
 Ευθυμία Τσάκου.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ	
	Όριο σπηλαίου
	Σταλαγμίτης
	Σταλαγματική κολόνα
	Γουρ (Λιθωματικές λεκάνες)
	Ροή νερού
	Ογκόλιθος
	Καταπτώσεις
	Καταπτώσεις έως την οροφή
	Κορυφή πρναούς
	Βάση πρναούς
	Γουανό
	Επίπεδο 1
	Επίπεδο 2
	Επίπεδο 3
	Επίπεδο 4
	Πιθανές διαδρομές
	Θέσεις σκελετικών καταλοίπων
	Αγγεία - λυχνάρια
	Χάλκινα αντικείμενα

03

03
Άποψη του εσωτερικού
του σπηλαίου με
ανθρώπινα οστά κάτω από
σταλαγματική κρούστα και
αγγεία στο βάθος.

04
Το Επίπεδο 2.

05
Το βάραθρο εισόδου
στο σπήλαιο.

06
Ανθρώπινα οστά
στο Επίπεδο 2.

05

χνότερα σε αγροτικούς οικισμούς καταμεσής των γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Οι αγρότες ήταν είτε ελεύθεροι καλλιεργητές δεμένοι με τη γη σε κάποια μεγάλη ιδιοκτησία (coloni) είτε ελεύθεροι καλλιεργητές μισθωτές γης (free tenants) είτε μικροί και μεσαίοι ανεξάρτητοι ιδιοκτήτες αγρότες⁴. Ένα σχετικό πλαίσιο διαβίωσης μπορούμε να υποθέσουμε για την ομάδα των ανθρώπων που χρησιμοποίησε το σπηλαιοβάραθρο, αν και στον άμεσο περίγυρο δεν είναι γνωστοί οικισμοί ή άλλες εγκαταστάσεις υστερορωμαϊκών/πρωτοβυζαντινών χρόνων.

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Τα περισσότερα ευρήματα είχαν άμεσα χρηστικό χαρακτήρα (αγγεία και λυχνάρια, μέταλλα χρηστικά αντικείμενα, νομίσματα), αρκετά αποτελούσαν προσωπικά αντικείμενα, ενώ η παρουσία κάποιων από αυτά στο σπήλαιο είχε συμβολική σημασία για την κοινότητα των ανθρώπων που τα κατείχαν⁵.

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Τα 63 λυχνάρια, διεσπαρμένα σε όλα τα επίπεδα ως η μοναδική πηγή φωτισμού, συνόδευαν συστηματικά τις ομάδες των ανθρώπων στις θέσεις που είχαν καταλάβει. Όλα έχουν ίχνη καύσης αλλά η χρήση τους θα πρέπει να γινόταν με φειδώ λόγω του κλειστού χώρου. Τα δείγματα του σπηλαίου σχετίζονται άμεσα με την παραγωγή των κατασκευασμένων από μήτρα λυχναριών του Άργους και της Κορίνθου και χαρακτηρίζονται από τυποποίηση και κατασκευαστική μετρίότητα⁶. Η συντριπτική τους πλειονότητα ανήκει στις όψιμες αναπαραγωγές του βορειοαφρικανικού τύπου όπως αυτός υιοθετήθηκε στον ελληνικό χώρο, με συννηθέστερη διακόσμηση έναν σταυρό στον δίσκο σε διάφορες παραλλαγές και κλαδιά φοίνικα στην περιφέρεια⁷. Ακόμα, σε λίγους δίσκους εικονίζονται πουλιά ή τεμνόμενοι ρόμβοι και στην περιφέρεια άλλα διακοσμητικά μοτίβα — εναλλασσόμενα ΤΛ ή κομβία. Τρία αμυγδαλόσχημα λυχνάρια αττικού τύπου με ακτινωτό δίσκο και περιφέρεια με σχηματοποιημένη ιχθυόκανθα είχαν την υπογραφή ΙΛΑΡΟΥ, αλλά δεν υπάρχει συμφωνία για την καταγωγή του εργαστηρίου κατασκευής τους. Η προέλευση του συνόλου βάσει των συγκρίσεων μπορεί να χαρακτηριστεί τοπική/περιφερειακή. Τα δείγματα ανήκουν σε κοινούς τύπους και παραλλαγές του Άργους, της Κορίνθου και άλλων μικρότερων θέσεων της βορειοανατολικής Πελοποννήσου, ενώ συναφή αντίστοιχα απαντούν και σε πιο μακρινές πελοποννησιακές πόλεις και σε πόλεις της κεντρικής Ελλάδας.

Τα 119 αγγεία, τα περισσότερα ακέραια, μπορούν να διαχωριστούν συμβατικά σε αγγεία μεταφοράς/αποθήκευσης και επιτραπέζια. Στα αγγεία μεταφοράς ανήκουν οι μεγάλοι διεθνείς εμπορικοί αμφορείς υστερορωμαϊκού τύπου 2 (LR 2) χωρίς να αποκλείεται και η τοπική αποθηκευτική τους χρήση⁸. Αγγεία αποθήκευσης και άλλων πιθανών χρήσεων —μεταξύ των οποίων και η τοπική εμπορική χρήση— αποτελούν οι εξής κατηγορίες: α) πιθανοφορείς μεγάλοι διαφόρων τύπων, β) σφαιρικοί αμφορείς με βάση, μικρότεροι από τους μεγάλους εμπορικούς και ωοειδείς ανάλογου μεγέθους, και γ) μόνωτα σφαιρικά αγγεία (πρόχοι), μεσαίου και μεγάλου μεγέθους. Από τα υπόλοιπα χρηστικά αγγεία επιτραπέζια μπορούν να θεωρηθούν: α) Οι πολυάριθμες μεσαίες και μικρές πρόχοι (κανάτες/οινοχόες) που λόγω της μεγάλης ποικιλίας τους κατατάσσονται σε ομάδες βάσει κοινών στοιχείων ως προς το

σχήμα, τη διακόσμηση και τις επιμέρους κατασκευαστικές λεπτομέρειες. Αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα αγγείων στο σπήλαιο. β) Μια ομάδα αμφορίσκων. Δεν αντιπροσωπεύεται άλλη κατηγορία επιτραπέζιου κεραμικού σκεύους, ενώ απουσιάζουν σχεδόν εντελώς τα μαγειρικά και λοιπά χρηστικά σκεύη, καθώς η συγκρότηση του κεραμικού συνόλου υπαγορεύεται από τις έκτακτες συνθήκες εγκατάστασης της κοινότητας μέσα στο σπήλαιο.

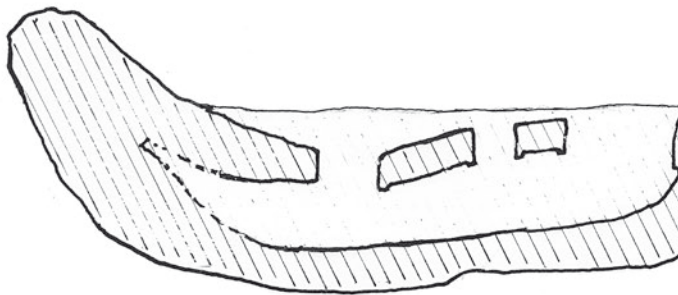
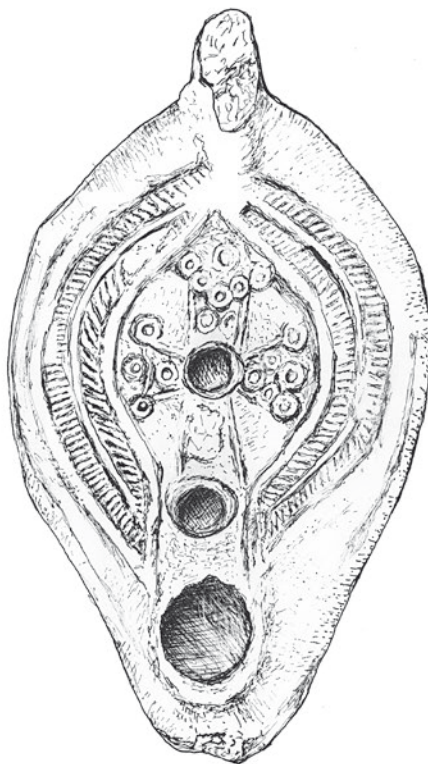
Μεταξύ των πρόχων βέβαιη επιτραπέζια χρήση θα είχε μια ξεχωριστή ομάδα αγγείων πολύ επιμελημένης κατασκευής από λεπτό καθαρό πηλό, το σώμα των οποίων φέρει απλό γραπτό διάκοσμο που συχνά συνδυάζεται με εγχάρακτο, στοιχεία γνωστά από τον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο αυτή. Στο σπήλαιο εντυπωσιάζει ο μεγάλος αριθμός τους και η κατάσταση διατήρησής τους, γεγονός που καθιστά πολύ πιθανή την προέλευσή τους από κάποιο εργαστήριο ή εργαστήρια της ευρύτερης περιοχής του σπηλαίου. Έχουν μικρό ή μεσαίο μέγεθος, σχήμα σφαιρικό και σπάνια κυλινδρικό. Η διακόσμηση αποτελείται στις περισσότερες περιπτώσεις από συνεχόμενους ακανόνιστους κύκλους στο σώμα, που αποδίδονται με χοντρή πινελιά αραιής καστανόμαυρης ή ερυθροκάστανης βαφής (αραιωμένου πηλού) και, ανάλογα με τον τύπο, μια λεπτή ζώνη ευθύγραμμων εγχαραξέων ή ζώνη με συνδυασμό ευθύγραμμων και τεθλασμένων εγχαραξέων⁹.

Συμπερασματικά για την κεραμική στο σπήλαιο δεν παρατηρούνται εισηγμένοι τύποι αγγείων ή λυχναριών, ενώ η ομοιογένεια του κεραμικού συνόλου παραπέμπει σε τοπική/περιφερειακή προέλευση από εργαστήρια της βορειοανατολικής Πελοποννήσου, τονίζοντας μάλιστα την εικόνα αυτάρκειας που χαρακτηρίζει την εποχή¹⁰. Μορφολογικά το υλικό εντάσσεται στην κεραμική παράδοση του γεωγραφικού ορίζοντα της βορειοανατολικής Πελοποννήσου (άμεσες αντιστοιχίες αναγνωρίζονται με θέσεις όπως η Κόρινθος, η Νεμέα, οι Κεγχρεές, η Ισθμία, το Άργος, το Πυργούθι, οι Αλιείς κ.ά.), αλλά ευρύτερα ανήκει στην κοινή κεραμική γλώσσα των διαφορετικών γεωγραφικών ενοτήτων του ελλαδικού χώρου. Ως προς την ομάδα της γραπτής κεραμικής που τη χαρακτηρίζει μεγάλη ομοιογένεια στους τύπους, τις κατασκευαστικές λεπτομέρειες και τον λεπτό καθαρό πηλό, ενδέχεται να προερχόταν από κάποιο κέντρο παραγωγής της νότιας Αργολίδας που αξιοποιούσε το υπάρχον οδικό δίκτυο¹¹.

Συγκρίνοντας την κεραμική του σπηλαίου με καλά χρονολογημένα σύνολα της Αργολιδοκορινθίας — τις Θέρμες του Άργους, το Πυργούθι και τον αγρό της Παναγίας Κορίνθου — διαπιστώνεται άμεση χρονολογική σχέση που καλύπτει την περίοδο ανάμεσα στο τέλος του 6ου και τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα¹².

ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

Στοιχεία για την ταυτότητα των καταφυγόντων στο σπήλαιο αποτελούν τα μετάλλινα μικροαντικείμενα καθημερινής χρήσης από χαλκό και σίδηρο που έφεραν μαζί τους, τα οποία, μαζί με πολυάριθμα νομίσματα, βρέθηκαν αναμειγμένα με τα ανθρώπινα οστά στις λεπτές χαλαρές επιχώσεις που τα περιέβαλλαν. Πρόκειται για αντικείμενα προσωπικά ή με χρηστικό προορισμό, αντικείμενα εκκλησιαστικής χρήσης καθώς και ένα μοναδικό όπλο.

07

08

09

10

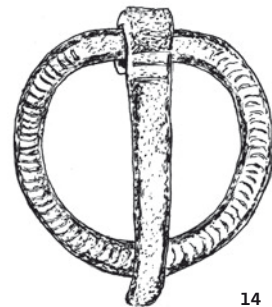
11

12

13

14

07

Σχέδιο λυχναριού
βορειοαφρικανικού τύπου
(11,6x6,8 εκ.).
Σχ.: Δ. Μπακογιαννάκη.

08

Μεγάλο σφαιρικό αγγείο
αποθήκευσης (30,8x26,3 εκ.).

09

Λυχνάρι σε απομίμηση
αττικού τύπου (9,4x7,2 εκ.).

10

Πιθαμφορέας του τύπου
fruit amphora (54x41 εκ.).

11

Μικρή γραπτή σφαιρική
πρόχους (17,2x12,6 εκ.).

12

Γραπτή σφαιρική πρόχους
(19,8x16,9 εκ.).

13

Σχέδιο πόρπης τύπου Sucidava.
Διακόσμηση με ομόκεντρους
κυκλίσκους (5,7x3,7 εκ.).
Σχ.: Δ. Μπακογιαννάκη.

14

Σχέδιο πόρπης τύπου
αγκράφας (διάμ. 4,2 εκ.).
Σχ.: Δ. Μπακογιαννάκη.

15
Σταυρός λιτανείας.

16, 17
Χάλκινες οινόχες.

15

Στα προσωπικά αντικείμενα, όλα κατασκευασμένα από κράμα χαλκού ή σιδήρου, περιλαμβάνονται εξαρτήματα ένδυσης όπως οι μονοκόμματα πόρπες με διάτρητη διακοσμημένη πλάκα (γνωστότερος μεταξύ αυτών είναι ο τύπος *Sucidana*)¹³, καθώς και μια σημαντική ποικιλία απλών πορπών τύπου αγκράφας, μερικά ενώτια με τη μορφή κρίκων, με ή χωρίς κρεμαστό στέλεχος, λίγα απλά δαχτυλίδια και βραχιόλια, πολλές μήλες με πιθανή χρήση και ως περόνες, λίγες χάντρες, δύο μικροί επιστήθιοι σταυροί και κάποια ακόμη μικροαντικείμενα φυλακτικού χαρακτήρα (κουδουνάκια και δακτύλιος) και χάντρες από διάφορα υλικά. Κοινό χαρακτηριστικό των περισσότερων αντικειμένων είναι η διακόσμησή τους με ομόκεντρους κυκλίσκους, δημοφιλές θέμα της εποχής, με πιθανή αποτροπαϊκή σημασία¹⁴.

Στα χρηστικά αντικείμενα, τα περισσότερα από τα οποία είναι σιδερένια, περιλαμβάνονται αρκετά μαχαίρια με την τυπική μορφολογία της περιόδου, ευθύγραμμη ράχη και κόψη ευθύγραμμη που κυρτώνεται στο άκρο, μερικές βελόνες, σουβλιά, κρίκοι, ένα κουδούνι ζώου, ένα κλειδί-δαχτυλίδι και πολλά κοντά καρφάκια συγκεντρωμένα σε ένα σημείο (ίσως από διακόσμηση κιβωτίου ή από σόλες παπουτσιών).

Ξεχωριστής σημασίας στο σύνολο των ευρημάτων της Ανδρίτσας ήταν ένας λιτανικός σταυρός σε μικρή απόσταση από τρεις χάλκινες κανάτες που βρέθηκαν στον πιο απομονωμένο χώρο του σπηλαίου. Κατασκευασμένος από κράμα χαλκού, λατινικού τύπου με πλατυνόμενες κεραίες που κατέληγαν σε δισκόμορφες απολήξεις (επίμπλα), ο σταυρός φέρει και στις δύο όψεις του εγχάρακτη μεγαλογράμματη επιγραφή που αποδίδει την Κυριακή Προσευχή. Το κέντρο της κάθε όψης καταλαμβάνει μικρή εμπέστη προτομή του Χριστού. Την αποτροπαϊκή δύναμη του σταυρού φαίνεται ότι ενισχύει η διπλή αναγραφή της προσευχής, της οποίας η φυλακτική ιδιότητα αγκαλιάζει το σύνολο της κοινότητας στο περιβάλλον του σπηλαίου. Τέτοιοι σταυροί αποτελούσαν απαραίτητο λειτουργικό αντικείμενο των ναών και παρότι μορφολογικά ο τύπος είναι γνωστός από τον 6ο αιώνα, η επιγραφή τον καθιστά μοναδικό¹⁵. Οι τρεις κανάτες είναι από κράμα χαλκού, σφυρήλατες, και ανήκουν σε τυποποιημένη παραγωγή των πρωτοβυζαντινών χρόνων, τα κέντρα της οποίας βρίσκονται στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο, ενώ χρονολογικά τοποθετούνται από το β' μισό περίπου του 6ου αιώνα και εξής¹⁶. Οι δύο με το κυρτό περίγραμμα ανήκουν σε μια ομάδα οينوχών γνωστή από θέσεις της Πελοποννήσου, ενώ η πιο γωνιώδης βρίσκεται παράλληλα στην Πελοπόννησο, το Αιγαίο και τη Μικρά Ασία¹⁷. Δεν αποκλείεται πριν από τη μεταφορά τους στο σπήλαιο να ανήκαν μαζί με τον σταυρό στο σκευοφυλάκιο κάποιας εκκλησίας της περιοχής. Για την ομάδα που κατέλαβε το σπήλαιο τα αντικείμενα αυτά θα πρέπει να ενσωμάτωναν την ιερότητα του χώρου από τον οποίο προέρχονταν και γι' αυτό υπήρχε ανάγκη προστασίας τους από κάθε πιθανή καταστροφή, ενώ συγχρόνως παρείχαν αίσθημα παρηγοριάς και ασφάλειας από τον κίνδυνο. Ακόμα θα αποτελούσαν συμβολική έκφραση της κοινής τους ταυτότητας, κοινοτικής και θρησκευτικής. Άγνωστη είναι η σχέση των αντικειμένων με τα ανθρώπινα λείψανα στον ίδιο χώρο.

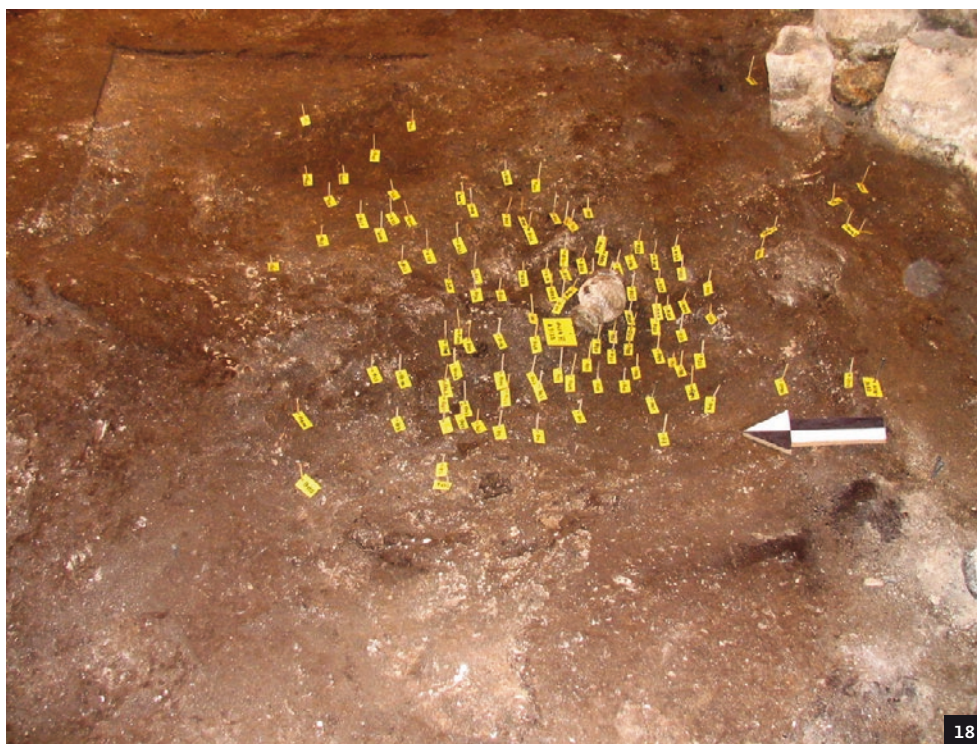
Πέρα από τα πολλαπλών χρήσεων μαχαίρια, το μοναδικό

16

17

πραγματικό όπλο στο σπήλαιο ήταν μια σιδερένια επιμήκης αιχμή δόρατος, τριγωνικού σχήματος και με κωνικό στέλεχος για τη στερέωση του κοντού, που βρέθηκε στον κώνο φερτών υλικών ο οποίος σχηματίζεται κάτω από τη βαραθρώδη είσοδο του σπηλαίου¹⁸.

Κατόπιν σύγκρισης με αντίστοιχο υλικό από άλλες ανεσκαμμένες θέσεις, τα μετάλλινα αντικείμενα του σπηλαίου μπορούν να χρονολογηθούν στο τέλος του βου και τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα, σε συμφωνία με το κεραμικό σύνολο, υποδεικνύοντας ότι το επεισόδιο της καταφυγής και του εγκλωβισμού στο σπήλαιο πρέπει να τοποθετηθεί μέσα σε αυτό το χρονικό εύρος.

ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

Για να αντιληφθούμε και, πολύ περισσότερο, να ερμηνεύσουμε την αρχαιολογική εικόνα όπως αυτή αποκαλύφθηκε κατά την πρώτη επαφή με το εσωτερικό του σπηλαίου, πρέπει να λάβουμε υπόψη τη φύση του χώρου που περιβάλλει το εύρημα. Έτσι παρατηρούμε ότι:

- Το σύνολο σχετίζεται με ένα εντελώς περιορισμένο χρονικά επεισόδιο που αποτυπώνει την τραγική κατάληξη κάποιου άγνωστου γεγονότος.

- Η κλειστή μορφολογία του σπηλαίου και η βαραθρώδης πρόσβαση αποκλείουν τη συστηματική ή εποχική κατοίκηση του, δεν αποκλείουν όμως την περιστασιακή χρήση του, όπως π.χ. την αποθήκευση και τη συντήρηση προϊόντων ή την καταφυγή σε αυτό υπό την απειλή κινδύνου.

- Η εγκατάσταση στον χώρο υποδεικνύει τάξη και προγραμματισμό καθώς οι χρήστες του σπηλαίου έφεραν μαζί τους τα χρήματα που είχαν αποθησαυρίσει, λίγα προσωπικά ή απαραίτητα αντικείμενα και προμήθειες για να περάσουν το διάστημα του κινδύνου. Απαραίτητη ήταν η εκ των προτέρων καλή γνώση της μορφολογίας του σπηλαίου.

- Λόγω των αρνητικών περιβαλλοντικών συνθηκών στο σπήλαιο (απόλυτο σκοτάδι και υγρασία) θεωρούμε εύλογη την πρόθεση της ομάδας για σύντομη παραμονή. Απουσιάζουν μαγειρικά σκεύη, ίχνη παρασκευής τροφής και σκεύη κατανάλωσης.

- Ο χρόνος επιβίωσης της ομάδας στο σπήλαιο πιθανότατα σχετίζεται με τις αντίξοες φυσικές συνθήκες και τη διάρκεια των προμηθειών νερού και τροφίμων αλλά ίσως όχι μόνο με αυτά.

- Είναι άγνωστο τι εμπόδισε την έξοδο της ομάδας από το σπήλαιο. Ελέγχεται η πιθανότητα βίαιης αποτροπής της διαφυγής της με τη σφράγιση απ' έξω του ανοίγματος του βαράθρου.

- Η στάση των νεκρών —διαταραγμένη σε κάποιες περιπτώσεις από φυσικά αίτια— δεν μαρτυρεί εικόνα ταραχής στον χώρο.

Για την Ύστερη Αρχαιότητα γνωρίζουμε ότι τα σπήλαια ήταν χώρος πολλών δραστηριοτήτων¹⁹. Συγκρίνοντας με άλλες περιπτώσεις πιθανής περιστασιακής χρήσης σπηλαίων και υπόγειων κατασκευών ως καταφυγίων, όπως η θολωτή διάδος του σταδίου της Νεμέας, το Ευπαλίνειο όρυγμα της Σάμου, το σπήλαιο Προσπλίου της Μεσσηνίας, το σπήλαιο Μαρώνειας στη Θράκη και κάποια σπήλαια στην Αρκαδία και την Κρήτη²⁰, όπου υπάρχουν σχετικές ενδείξεις, και λαμβάνοντας υπόψη την αδιατάρακτη εικόνα που διασώθηκε στο βάθος του σπηλαιοβαράθρου της Ανδρίτσας, είναι εξαιρετικά πιθανό να είμαστε μάρτυρες της τραγικής κατάληξης ενός επεισοδίου φυγής και απόκρυψης πληθυσμού που δεν έχει αντίστοιχα σωζόμενα παράλληλα τέτοιας έκτασης.

Συμπληρώνοντας την εικόνα του πληθυσμού από τα κατάλοιπα του στο σπήλαιο —αντικείμενα καθημερινής χρήσης και νομίσματα— ίσως μπορούμε να εικάσουμε το οικονομικό και ταξικό του προφίλ. Οι άνθρωποι αυτοί είχαν πιθανό-

18

Θησαυρός νομισμάτων
διασκορπισμένος
γύρω από οينوχοΐσκη.

19

Μαχαίρι (15,3 εκ.).

20

Αιχμή δόρατος (22,9 εκ.).

20

τατα περιορισμένη οικονομική επιφάνεια, αλλά το επίπεδο ζωής τους θα ήταν τέτοιο, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να φορούν χάλκινα κοσμήματα και εξαρτήματα που ακολουθούσαν τις τάσεις του συρμού της εποχής, να διαθέτουν μερικά σημαντικά χάλκινα αντικείμενα για την εκκλησία τους, να χρησιμοποιούν για τις καθημερινές συναλλαγές τους μικρές χάλκινες υποδιαιρέσεις, να έχουν αποθησαυρίσει λίγα χρυσά νομίσματα και μεγάλες χάλκινες υποδιαιρέσεις και να κατέχουν καλής ποιότητας τοπική χρηστική κεραμική, μέρος της οποίας θα ήταν το σύνολο των γραπτών επιτραπέζιων αγγείων που τους συνόδευσε στο σπήλαιο. Συγκρίνοντας τα υλικά κατάλοιπα του σπηλαίου με το ανεσκαμμένο υλικό της σύγχρονης αγροικίας στο Πυργούθι της κοιλάδας Μπερμπάτι Αργολίδας, ερευνάται η πιθανότητα οι καταφυγόντες του σπηλαίου να προέρχονταν από ένα δίκτυο αγροικών ή έναν μικρό οικισμό ελεύθερων καλλιεργητών του γεωγραφικού χώρου της κοιλάδας της Ποταμιάς σε αντιστοιχία με δομές που διακρίνονται σε άλλες θέσεις της Αργολίδας²¹. Παρά την έλλειψη πληροφοριών για την κοιλάδα της Ποταμιάς μπορούμε γενικά να υποθέσουμε ότι ο πληθυσμός του σπηλαίου ανήκε σε μια από τις αυτάρκειες αγροτικές κοινότητες της ευρύτερης περιοχής.

Ιδιαίτερης σημασίας για την ερμηνεία του συνόλου είναι η μοναδική αιχμή δόρατος από τον κώνο φερτών υλικών που εντοπίζεται κάτω από το βάραθρο εισόδου του σπηλαίου. Δεν ταυτίζεται ο κάτοχός της και επομένως ούτε ο προορισμός της —αμυντικός από μέσα ή επιθετικός από έξω— και η παρουσία

της στον χώρο παραπέμπει περισσότερο σε αιφνίδιο κίνδυνο ή απειλή, ταραχή και βία, όπως στην περίπτωση εχθρικής επιδρομής, με την οποία ίσως ήρθαν αντιμέτωποι οι κάτοικοι της περιοχής, παρά σε θάνατο από φυσική καταστροφή ή μολυσματική νόσο. Εδώ τίθεται το ερώτημα αν το εύρημα της Ανδρίτσας συνδέεται με τις αβαροσλαβικές επιδρομές του τέλους του 6ου και των πρώτων δεκαετιών του 7ου αιώνα, τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα εντούτοις δεν παρέχουν επαρκή τεκμήρια που να τις συνδέουν ασφαλώς με τον θανάσιμο εγκλεισμό της ομάδας στο σπήλαιο.

Με βάση τη χρονολόγηση των κεραμικών και των μετάλλινων ευρημάτων και συνυπολογίζοντας την παρουσία των νεότερων νομισμάτων του σπηλαίου (κοπές Ιουστίνου Β', 565–578, και Τιβερίου, 578–582), που ήταν δυνατό να κυκλοφορούν ως ανεπίκαιρες κοπές για πολλά χρόνια και μάλιστα σε περιόδους ανασφάλειας και οικονομικής δυσπραγίας²², το επεισόδιο στο σπήλαιο μπορεί να ενταχθεί χρονικά στην ανήσυχη εικόνα της εποχής του τέλους του 6ου και των πρώτων δεκαετιών του 7ου αιώνα, η οποία επιβεβαιώνεται από την αρχαιολογική έρευνα σε πολυάριθμες θέσεις της Πελοποννήσου και της κεντρικής Ελλάδας, οπότε οικισμοί συρρικνώνονται ή εγκαταλείπονται με σκοπό τη μετεγκατάσταση σε άλλους ασφαλέστερους ή οχυρούς τόπους, διαδικασία που θα επέφερε πληθυσμιακές μετακινήσεις. Η ερμηνεία πάντως του ίδιου του γεγονότος και των αιτιών που το προκάλεσαν παραμένει ζητούμενο καθώς η έρευνα είναι σε εξέλιξη.

Σημειώσεις

¹ Αναφορές της αρχαιολογικής έρευνας στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου*, Κορμαζοπούλου / Χατζηλαζάρου: 2001–2004, σ. 521–522· 2005, σ. 1208–1209· 2006, σ. 1363–1364· 2007, σ. 1401–1402· 2008, σ. 1371· 2009, σ. 1042–1043· 2010, σ. 1790–1791. Των ιδίων, κατάλογος της έκθεσης *Σπήλαιο Ανδρίτσας, Μοιραίο Καταφύγιο*, Αθήνα 2005.

² Για προσδιορισμό προέλευσης έγιναν επιλεκτικά αναλύσεις ισοτόπων στρόντιου, άνθρακα και οξυγόνου σε δόντια στο Πανεπιστήμιο της Αριζόνα από την ανθρωπολόγο Ε. Πρεβεδάρου, η οποία έχει αναλάβει τη μελέτη του ανθρωπολογικού υλικού. Επίσης, Στραβοπόδη 2006, σ. 1365.

- 3 Για τους ύστερους ρωμαϊκούς/πρώιμους βυζαντινούς χρόνους στην Πελοπόννησο, βλ. Avramea 1997, Λαμπροπούλου κ.ά. 2001, Πέννα 2018. Ειδικότερα για Άργος–Αργολίδα, βλ. Κόντη 1983, Οικονομου–Laniado 2003, Abadie–Reynal 2013, σ. 210–216. Για Κόρινθο, βλ. Brown 2018, Athanasoulis 2013, σ. 192–209.
- 4 Jameson κ.ά. 1994, Κόντη 1998, Hjøhlman κ.ά. 2005, Morrisson / Sodini 2002, σ. 171–220, Σαρρή 2013α, σ. 200–211, Rizakis / Touratsoglou 2013, Leontsinis κ.ά. 2021, σ. 153–166.
- 5 Μεγάλος αριθμός εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας. Βλ. σχετικά Αθανασούλης / Βασιλείου 2016, σ. 63–77, 133, 151–152, 189, 215.
- 6 Για την παραγωγή και τους τύπους αυτών των λυχνariών σε Άργος και Κόρινθο και για τη μεταξύ τους σχέση, Garnett 1975, σ. 173–206, Οικονομου 1988, σ. 481–502, Koutoussaki 2008, Lindros–Wohl 2017.
- 7 Για τη συγκεκριμένη διακόσμηση που εξελιχνίζει τα βορειοαφρικανικά λυχνaria, βλ. Petridis 2019, σ. 217–226.
- 8 Στα παράλια της νότιας Αργολίδας υπάρχει τεκμηριωμένη παραγωγή τέτοιων αμφορέων (Rudolph 1979, Jameson κ.ά. 1994, σ. 425, 438, 463–464, Κόντη 1998, σ. 336–341), οι οποίοι είναι κατ’εξοχήν αιγαιακοί αμφορείς εμπορίου μακρών αποστάσεων, Karagiorgiou 2001, σ. 130–131, Abadie–Reynal 1989, 56, Hammond 2015, σ. 246–247.
- 9 Αρχική παρουσίαση στο Κορμαζοπούλου / Χατζηλαζάρου 2010, σ. 175. Τέτοιου τύπου διακόσμηση παρατηρείται τουλάχιστον από τον 3ο αι., ενώ δεν είναι άγνωστη και στην περιοχή της Αργολιδοκορινθίας σε αρκετές θέσεις της οποίας απαντούν παράλληλα.
- 10 Slane / Sanders 2005, Hjøhlman κ.ά. 2005, Hammond 2015. Η έννοια της αυτάρκειας δεν έχει να κάνει με την απομόνωση αλλά με την ικανότητα αξιοποίησης των τοπικών παραγωγικών δυνατοτήτων και πηγών. Βλ. σχετικά Πετρίδης 2010, σ. 88–89, Πετρίδης 2013, σ. 136–138, Hjøhlman κ.ά. 2005, σ. 122, Hammond 2015, σ. 446.
- 11 Σχετικά με το οδικό δίκτυο Αργολίδας και Κορινθίας, Πίκουλας 1995, Φάκλαρης 1990, σ. 209–212, Tausend 2006, σ. 128–131. Επίσης Hammond 2015, σ. 260–262 και σε σχέση με τη διακίνηση προϊόντων διά ξηράς και για την παράκτια ναυσιπλοΐα, σ. 257–258.
- 12 Για Άργος, Aupert 1980, σ. 104 με ανασκευή χρονολόγησης από Abadie–Reynal 1998, σ. 400, 402, και Αναγνωστάκης / Πούλου–Παπαδημητρίου 1997, σ. 265–273, Οικονομου–Laniado 2003, σ. 9. Για Πυργούθι, Hjøhlman κ.ά. 2005, σ. 235, 261. Για Αγρό της Παναγίας Slane / Sanders 2005, σ. 266–273, 273–280.
- 13 Η προέλευση και η εθνική και κοινωνική ταυτότητα των ανθρώπων που φορούσαν τέτοιες πόρτες είχε προκαλέσει μεγάλη συζήτηση, από την εκτεταμένη όμως γεωγραφική διασπορά τους φάνηκε ότι είχαν βασικά βυζαντινή προέλευση και κυκλοφορούσαν ευρέως μέσα και γύρω από τα βυζαντινά σύνορα, ενώ, ανάλογα με την ποιότητά τους, φορέθηκαν από άτομα διαφορετικών κοινωνικών τάξεων, Πούλου–Παπαδημητρίου 2004, σ. 240–243, όπου συνοψίζονται τα στοιχεία της παλαιότερης και νεότερης έρευνας.
- 14 Dauterman–Maguire κ.ά. 1989, σ. 5–6 και 21–22.
- 15 Για τους λιτανικούς σταυρούς της εποχής, Cotsonis 1994. Επίσης για τη χρήση της Κυριακής προσευχής σε επιγραφές και για τον αποτροπαϊκό φυλακτικό χαρακτήρα της, Tsimikis 2022, όπου γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στον σταυρό της Ανδρίτσας.
- 16 Για τους τύπους των χάλκινων οιοχοών, Pitarakis 2005.
- 17 Δημοσιεύονται με σχόλια στο Αθανασούλης / Βασιλείου 2016, σ. 66.
- 18 Δημοσιεύεται στο Αθανασούλης / Βασιλείου 2016, σ. 75. Στο ίδιο, μια σύγχρονη της αιχμής δόρατος από το Άργος, σ. 186. Μορφολογικά ανάλογα απαντούν σε αιχμές δοράτων της ανατολικής και κεντρικής Ευρώπης, αλλά είχαν ευρύτερη εξάπλωση και απαντούν και στον βυζαντινό χώρο, Kazanski 2015, σ. 46–47 και εκκ. 2. Για τον τύπο Csiky 2015, κατηγορία «reed shaped spearheads», σ. 35–36, 70–104.
- 19 Wickens 2013, σ. 243–244, Yangaki 2017, σ. 206–207.
- 20 Για τη Νεμέα, Miller 2005, σ. 77. Για το Προσήλιο, Ζαφειράτου κ.ά. 1998, σ. 145, 147. Ραδιοχρονολόγηση σε οστά τοποθετεί τον θάνατο μεταξύ 625 και 680. Για την Αρκαδία, Φάκλαρης 1990, σ. 159–172. Για το Ευπαλίνειο περιληπτικά, Γερούση 1997, σ. 265–266. Για την Κρήτη Faure 1964, σ. 9–10, 200–210.
- 21 Jameson κ.ά. 1994, σ. 112, 403, Morrisson / Sodini 2002, σ. 181, 183 και σημ. 79, Hjøhlman κ.ά. 2005, σ. 258–259, Sanders 2004, σ. 168. Για περισσότερες θέσεις με κατάλοιπα αγροτικών εγκαταστάσεων και ενδείξεις αγροτικών οικισμών στην Αργολίδα, Σαρρή 2013β, σ. 212–277.
- 22 Τα νομίσματα που βρέθηκαν στο σπήλαιο περιλάμβαναν τέσσερα χρυσά νομίσματα (solidi) και πολλές χάλκινες υποδιαίρεσεις, μεγάλες και πολύ μικρές (περί τα 480 συνολικά). Ήταν διάσπαρτα μεταξύ των σκελετικών ευρημάτων, όπως και ένας μικρός θησαυρός επίσης διάσπαρτος γύρω από μια οιοχοϊσκη–θησαυράριο. Για τη σύνθεση των νομισματικών θησαυρών, Πέννα 2002, σ. 234–235. Πέννα 2018. Οι μικτοί θησαυροί θεωρείται ότι αντανάκλαζαν το συνολικό ταμείο του κατόχου, στα νομίσματα δηλαδή καθημερινής συναλλαγής έχουν προστεθεί και προϊόντα αποθησαυρισμού (χρυσά και μεγαλύτερες αξίες χάλκινα), παραπέμποντας έτσι σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης. Για την κυκλοφορία ανεπίκαιρου νομίσματος κατά την περίοδο αυτή, Σιδηρόπουλος 2002, σ. 108–109. Πέννα 2002, σ. 236.

Βιβλιογραφία

- Abadie-Reynal 1989: Abadie-Reynal C., «Les amphores protobyzantines d’Argos (Ive–Vlle s.)», στο V. Deroche / J.–M. Spieser (επιμ.), *Recherches sur la céramique byzantine (Athènes 1987)* (BCH Suppl., 18), Athènes 1989, σ. 47–56.
- Abadie-Reynal 1998: Abadie-Reynal C., «Un exemple de régression du phénomène urbain: Argos aux Ive–Vlle siècles ap. J.–C.», στο A. Pariente / G. Touchais (επιμ.), *Argos et l’Argolide. Topographie et urbanisme. Actes de la Table Ronde internationale. Athènes – Argos, 28/4–1/5/1990* (Recherches franco-helléniques, 3), Nauplion and Athens, 1998, σ. 397–404.
- Abadie-Reynal 2013: Abadie-Reynal C., «Argos from the Fourth to Eighth Centuries», στο J. Albani / E. Chalkia (επιμ.), *Heaven and earth. Cities and countryside in Byzantine Greece*, 2013, σ. 210–216.
- Αθανασούλης / Βασιλείου 2016: Αθανασούλης Δ. / Βασιλείου Α. (επιμ.), *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας. Κατάλογος μόνιμης έκθεσης*, Αθήνα 2016.
- Αναγνωστάκης / Πούλου–Παπαδημητρίου 1997: Αναγνωστάκης Η. / Πούλου–Παπαδημητρίου Ν., «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος–7ος αιώνας) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο», *Σύμμεικτα* 11 (1997), σ. 229–322.
- Athanasoulis 2013: Athanasoulis D., «Corinth», στο J. Albani / E. Chalkia (επιμ.), *Heaven and earth. Cities and countryside in Byzantine Greece*, 2013, σ. 192–209.
- Aupert 1980: Aupert P., «Objets de la vie quotidienne à Argos en 585 ap. J.–C.», *Études Argiennes* (BCH Suppl., 6), 1980, σ. 395–458.
- Avramea 1997: Avramea A., *Le Péloponnèse du Ive au Vlle siècle: changements et persistences* (Byzantina Sorbonensia, 15), Paris 1997.
- Bollók 2013: Bollók A., «Apotropaion and Burial in Early Byzantium: Some Preliminary Considerations», στο E. Juhász (επιμ.), *Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West*, Βουδαπέστη 2013, σ. 227–241.
- Brown 2018: Brown A.R., *Corinth in Late Antiquity. A Greek, Roman and Christian City*, 2018.
- Γερούση 1997: Γερούση Ε., «Κεραμικά παλαιοχριστιανικών χρόνων από την περιοχή “Επισκοπείου” Σάμου», *ΑΔ* 47–48 (1992–1993), Μέρος Α’ (Μελέτες), Αθήνα 1997, σ. 251–268.
- Cotsonis 1994: Cotsonis J., *Byzantine Figural Processional Crosses*, Dumbarton Oaks 1994.
- Csiky 2015: Csiky G., *Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology*, Leiden 2015.
- Dauterman–Maguire κ.ά. 1989: Dauterman–Maguire E. / Maguire H.P. / Duncan–Flowers M.J., *Art and Holy Powers in the Early Christian House*, University of Illinois, 1989.
- Davidson 1952: Davidson G.R., *The Minor objects* (Corinth XII), Princeton N.J. 1952.
- Drandaki 2005: Drandaki A., «Copper Alloy Jewellery at the Benaki Museum: 4th to 7th century», *Antiquité Tardive* 13 (2005), σ. 65–76.
- Ζαφειράτου κ.ά. 1998: Ζαφειράτου Σ. / Κονταξή Σ. / Μανώλης Σ., «Μελέτη των σκελετικών ευρημάτων του σπηλαίου Προσήλιο Λακωνίας», στο *Πρακτικά του Πανελληνίου Σπηλαιολογικού Συνεδρίου: Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον*, Υπουργείο Πολιτισμού, 1998, σ. 139–148.
- Faure 1964: Faure P., *Fonctions des cavernes crétoises* (École française d’Athènes, Travaux et Mémoires, 14), Paris 1964.
- Garnett 1975: Garnett K.S., «Late Roman Corinthian lamps from the fountain of the lamps», *Hesperia* 44 (1975), σ. 173–206.
- Hammond 2015: Hammond M.D., *Late Roman Ceramics from the Panayia Field, Corinth (late 4th to 7th c.): the Long-distance, Regional and Local*

- Wares in their Economic, Social and Historical Contexts, PhD, University of Missouri, 2015.
- Hjohlmán κ.ά. 2005: Hjohlmán J. / Penttinen A. / Wells B., Pyrgouthi. A rural site in the Berbati valley from the Early Iron Age to Late Antiquity. Excavations by the Swedish Institute at Athens, 1995 and 1997, Stockholm 2005.
- Jameson κ.ά. 1994: Jameson M.H. / Runnels C.N. / van Andel T.H., A Greek Countryside: The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day, Stanford 1994.
- Karagiorgou 2001: Karagiorgou O., «LR2: A Container for the Military *annonna* on the Danubian Border?», στο S. Kingsley / M. Decker (επιμ.), *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity. Proceedings of a Conference at Somerville College, Oxford, 29th May, 1999*, Oxford 2001, σ. 129-166.
- Kazanski 2015: Kazanski M., «Les influences steppiques dans l'équipement militaire et équestre des Slaves (Ve–VIIe siècles)», στο C. Călin (επιμ.), *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*, Mega, Cluj-Napoca 2015, σ. 45–55.
- Koder 2020: Koder J., «On the Slavic Immigration in the Byzantine Balkans», στο J. Preiser-Kapeller / L. Reinhardt / Y. Stouraitis (επιμ.), *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone*, Boston–Leiden 2020, σ. 81–100.
- Κόντη 1983: Κόντη Β., «Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία του νομού Αργολίδας», *Σύμμεικτα* 5 (1983), σ. 169–202.
- Κόντη 1998: Κόντη Β., «Βιοτεχνική δραστηριότητα στην περιοχή των Αλιέων Ερμιονίδας (6ος–7ος αι.)», στο *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (1995), *Άργος–Ναύπλιον 6–10 Σεπτεμβρίου 1995*, τόμ. Β', Αθήναι 1998, σ. 335–356.
- Κορμαζοπούλου / Χατζηλαζάρου 2005: Κορμαζοπούλου Α. / Χατζηλαζάρου Δ. (επιμ.), *Σπήλαιο Ανδρίτσας, Μοιραίο Καταφύγιο* (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 2005.
- Κορμαζοπούλου / Χατζηλαζάρου 2010: Κορμαζοπούλου Α. / Χατζηλαζάρου Δ., «Τα αγγεία του σπηλαιοβαράθρου Ανδρίτσας Αργολίδας. Προκαταρκτική παρουσίαση ενός κλειστού συνόλου του τέλους της Ύστερης Αρχαιότητας και κάποιες απόπειρες ερμηνείας», στο Δ. Παπανικόλα–Μπακιρτζή / Ντ. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος–7ος αι. μ.Χ.). Επιστημονική Συνάντηση. Θεσσαλονίκη 12–16. π. 2006*. Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 2010, τόμ. 1, σ. 169–184.
- Κορμαζοπούλου / Χατζηλαζάρου: Κορμαζοπούλου Α. / Χατζηλαζάρου Δ., Αναφορές ανασκαφικής έρευνας σπηλαίου Ανδρίτσας: ΑΔ 56–59 (2001–2004), Χρονικά, Β6, 2012, σ. 521–522, ΑΔ 60 (2005), Χρονικά, Β2, 2012, σ. 1208–1209, ΑΔ 61 (2006) Χρονικά, Β2, 2013, σ. 1363–1364, ΑΔ 62 (2007), Χρονικά, Β2, 2014, σ. 1401–1402, ΑΔ 63 (2008), Χρονικά, Β2, 2014, σ. 1371, ΑΔ 64 (2009), Χρονικά, Β2, 2014, σ. 1042–1043, ΑΔ 65 (2010), Χρονικά Β2, 2016, σ. 1790–1791.
- Koutoussaki 2008: Koutoussaki L., «Lampes d'Argos. Les lampes en terre cuite découvertes dans l'Agora et les Thermes. Campagnes de fouilles 1972–1991», αδημ. διδ. διατρ., Université de Fribourg, 2008.
- Λαμπροπούλου κ.ά. 2001: Λαμπροπούλου Α. / Αναγνωστάκης Η. / Κόντη Β. / Παυοπούλου Α., «Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους “σκοτεινούς αιώνες”», στο Ε. Κουντούρα–Γαλάκη (επιμ.), *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος–9ος αι.)* (ΙΒΕ/ΕΙΕ Διεθνής Συμπόσια, 9), Αθήνα 2001, σ. 189–229.
- Λαμπροπούλου 2016: Λαμπροπούλου Α.Ι., «Ανέκδοτος νομισματικός “θησαυρός” από τον Πριόλιθο Καλαβρύτων», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 36 (2015), σ. 289–304.
- Leontsini κ.ά. 2021: Leontsini M. / Manolassou E. / Panopoulou A., «Harbours and Anchorages in Corinthia and Argolis (North-Eastern Peloponnese) from the Early to the Middle Byzantine Period», στο *Seasides of Byzantium: Harbours and Anchorages of a Mediterranean Empire*, Mainz 2021, σ. 153–166.
- Lindros–Wohl 2017: Lindros Wohl B.L., *Terracotta Lamps II: 1967–2004 (Isthmia X)*, Princeton, N.J. 2017.
- Miller 2005: Miller St.G., *Νεμέα, μουσείο και αρχαιολογικός χώρος*, Αθήνα 2005.
- Morrisson / Sodini 2002: Morisson C. / Sodini J.–P., «The Sixth-Century Economy», στο Α.Ε. Λαίου (επιμ.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Dumbarton Oaks, 2002, σ. 171–220.
- Οικονομου 1988: Οικονομου Α., «Lampes paléochrétiennes d'Argos», *BCH* 112/1 (1988), σ. 481–502.
- Οικονομου–Laniado 2003: Οικονομου–Laniado A., *Argos paléochrétienne. Contribution à l'étude du Péloponnèse Byzantin* (BAR Int. Ser., 1173), Oxford 2003.
- Παπανικόλα–Μπακιρτζή 2002: Παπανικόλα–Μπακιρτζή Δ. (επιμ.), *Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο* (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 2002.
- Πέννα 2002: Πέννα Β., «Νομισματική κυκλοφορία στην Ηλεία κατά τη βυζαντινή περίοδο. Μια πρώτη προσέγγιση», στο Π.Γ. Θέμελης / Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου* (Αθήνα, 29–30 Μαΐου 1998), Αθήνα 2002, σ. 229–237.
- Πέννα 2018: Πέννα Β., «Κοινωνία και οικονομία στην Πελοπόννησο κατά τους βυζαντινούς χρόνους (5ος–12ος αι.)», στο Ch. Doyen / E. Apostolou (επιμ.), *Οβολός το: Το Νόμισμα στην Πελοπόννησο. Πρακτικά συνεδρίου της ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου, Άργος, 26–29.5.2011* (BCH Suppl., 57), 2018, σ. 545–590. <https://books.openedition.org/efa/8177>
- Πετρίδης 2010: Πετρίδης Π., «Ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά εργαστήρια κεραμικής στον ελλαδικό χώρο», στο Δ. Παπανικόλα–Μπακιρτζή / Ντ. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος–7ος αι. μ.Χ.). Επιστημονική Συνάντηση. Θεσσαλονίκη 12–16. π. 2006*. Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 2010, τόμ. 1, σ. 81–96.
- Πετρίδης 2013: Πετρίδης Π., *Πρωτοβυζαντινή κεραμική του ελλαδικού χώρου*, Αθήνα 2013.
- Petridis 2019: Petridis P., «The 6th–7th century AD Greek Lamps Phenomenon: An Indication of Regional Identity or a Large-Scale Imitation?», στο Ch. Diamanti / A. Vassiliou (επιμ.), *Εν Σοφία Μαθητεύσαντες, Essays in Byzantine Material Culture and Society in Honour of Sophia Kalopissi–Verti*, Archaeopress, Oxford 2019, σ. 217–226.
- Πίκουλας 1995: Πίκουλας Γ.Α., *Οδικό δίκτυο και άμυνα* (Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη, 2), Ηόρος, Αθήνα 1995.
- Pitarakis 2005: Pitarakis Br., «Une production caractéristique de cruches en alliage cuivreux (VIe–VIIe siècles)», *Antiquité tardive* 13 (2005), σ. 11–27.
- Πούλου–Παπαδημητρίου 2004: Πούλου–Παπαδημητρίου Ν., «Οι χάλκινες πόρπες», στο Π.Γ. Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα, Τομέας 1*, 2004, σ. 231–252.
- Rudolph 1979: Rudolph W., «Excavations at Porto Cheli and vicinity. Preliminary report V: the Early Byzantine remains», *Hesperia* 48 (1979), σ. 294–324.
- Sanders 2004: Sanders G.D.R., «Problems in interpreting rural and urban settlement in southern Greece, AD 365–700», στο N.J. Christie (επιμ.), *Landscapes of Change. Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Aldershot, 2004, σ. 163–193.
- Σαρρή 2013α: Σαρρή Ε., «Λείψανα αγροτικής εγκατάστασης στη θέση “Άγ. Παντελεήμων – Βίλλα Κρανιδίου”», στο Α.Δ. Rizakis / I.P. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae, Family and Market-oriented Farms in Greece under Roman Rule. Proceedings of an International Congress held at Patrai, 23–24 April 2010* (Μελετήματα, 68), Αθήνα 2013, σ. 200–211.
- Σαρρή 2013β: Σαρρή Ε., «Αγροτικές εγκαταστάσεις της ρωμαϊκής εποχής στην Αργολίδα», στο Α.Δ. Rizakis / I.P. Touratsoglou (επιμ.), *Villae Rusticae, Family and Market-oriented Farms in Greece under Roman Rule. Proceedings of an International Congress held at Patrai, 23–24 April 2010* (Μελετήματα, 68), Αθήνα 2013, σ. 212–277.
- Σιδηρόπουλος 2002: Σιδηρόπουλος Κλ., «Η νομισματική κυκλοφορία στην υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη: Τυπικό παράδειγμα ή ιστορική εξαίρεση;», στο Π.Γ. Θέμελης / Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου* (Αθήνα, 29–30 Μαΐου 1998), Αθήνα 2002, σ. 99–124.
- Slane / Sanders 2005: Slane K. / Sanders G.D.R., «Corinth: Late Roman Horizons», *Hesperia* 74/2 (2005), σ. 243–297.
- Στραβοπόδη 2006: Στραβοπόδη Ε., «Το ανθρωπολογικό υλικό», ΑΔ 61 (2006), Χρονικά Β2, Αθήνα 2013, σ. 1365–1366.
- Tausend 2006: Tausend K., *Verkehrswege der Argolis. Rekonstruktion und historische Bedeutung*, Stuttgart 2006.
- Tsivikis 2022: Tsivikis N., «A Lord's Prayer inscription from Amorium and the materiality of early Byzantine Christian prayer», *Anatolian Studies* 72 (2022), σ. 195–207.
- Φάκλαρης 1990: Φάκλαρης Π., *Αρχαία Κυνουρία. Ανθρώπινη Δραστηριότητα και Περιβάλλον* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, 43), Αθήνα 1990.
- Wickens 2013: Wickens J., «Non-Ritual Use of Caves in the Classical and Late Roman Periods: The Case of Attika», στο F. Mavridis / J.T. Jensen (επιμ.), *Stable Places and Changing Perceptions: Cave Archaeology in Greece* (Bar Int. Series, 2558), 2013, σ. 239–245.
- Yangaki 2017: Yangaki A., «Observations on the Pottery (5th–early 20th c. AD) from the Theopetra Cave, Thessaly (Greece)», στο F. Yeniselhirlioglu (επιμ.), *XIII Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics Proceedings, 19–24 October 2015*, τόμ. 2, 2017, σ. 203–209.